

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Γ.Α. ΡΗΓΑΤΟΣ: *Αρρώστιες και θάνατος παιδιών στη νεοελληνική λογοτεχνία (1821-1922)*
Εκδόσεις Δωδώνη 1987, σ. 261 (Από τη σειρά του Ιδρύματος Ερευνών για το παιδί).

Το νέο βιβλίο του Γ. Ρηγάτου* μπορεί κάλλιστα να αποτελέσει εργαλείο δουλειάς για το σπουδαστή, το μελετητή των κοινωνικών συνθηκών οι οποίες συνόδευαν την ανατροφή και το βίο των παιδιών τα εκατό χρόνια από την ελληνική επανάσταση και μετά. Συνάμα όμως η συναισθηματική φόρτιση του αναγνώστη είναι δεδομένη αφού ασχολείται με το παιδί, που αποτελεί αντικείμενο άμεσου ενδιαφέροντος κάθε σύγχρονης κοινωνίας.

Το βιβλίο τοποθετείται στη σφαίρα της Ιστορίας. Ο συγγραφέας διερευνά μεθοδικά τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου 1821-1922. Παραθέτει ενδεικτικά αποσπάσματα και σχολιάζει, με κύριο στόχο τη σκιαγράφηση των αντιλήψεων που επικρατούσαν, τον εντοπισμό των χρησιμοποιούμενων μεθόδων που αφορούσαν την ανάπτυξη και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών και την περιγραφή των συνθηκών διαβίωσης, ασθένειας και θά-

νάτου τους. Στο βιβλίο κυριαρχούν δύο μεγάλες ενότητες. Η πρώτη αναφέρεται στην κακοποίηση των παιδιών, στην έκφραση κάθε μορφής βίας και εκμετάλλευσής τους καθώς και στις επιδημίες που εκδηλώθηκαν στο διάστημα αυτό. Εδώ κυριαρχεί η πεζογραφία. Περνώντας όμως στη δεύτερη ενότητα που αφορά το θάνατο των παιδιών —αιτίες και επιπτώσεις του— το λόγο έχει η ποίηση. Το βιβλίο κλείνει με αναφορά στα άγνωστης αιτιολογίας νοσήματα και τα ατυχήματα σε παιδιά.

Η διερεύνηση του συγγραφέα δεν περιορίζεται σε λογοτέχνες γνωστούς στο πλατύ κοινό, όπως Παπαδιαμάντης, Εργαλιώτης, Παλαμάς κ.ά. Περιλαμβάνει έργα πεζογράφων και ποιητών με μείζονα ή ελάσσονα παρουσία στα ελληνικά γράμματα και φυσικά δεν παραλείπει το δημοτικό τραγούδι, το οποίο πλουσιοπάροχα προσφέρει παρόμοιες καταγραφές της κοινωνικής πραγματικότητας. Συνολικά βρίσκουμε αποσπάσματα από ένα σύνολο 263 λογοτεχνικών αναφορών.

Η άσκηση βίας στα παιδιά δεν είναι, όπως σημειώνεται και από τον Γ. Ρηγάτο, γνώρισμα χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα. Εύκολα μπορεί να προβεί κανείς σε πλούσια σταχυολόγηση ανάλογων παραδειγμάτων σε παλαιότερα ή και νεότερα από αυτά λογοτεχνικά κείμενα. Εκείνο που επιθυμούμε να σημειώσουμε είναι ότι τόσο στα λογοτεχνικά αποσπάσματα —πεζά ή έμμετρα— που εμπιρεύονται στο βιβλίο αυτό όσο και σε παλαιότερες ή νεότερες λογοτεχνικές σελίδες, πρόχειο ένα κοινό στοιχείο που λειτουργεί —θά 'λεγε κανείς— σαν ένας άρατος μεταξή τους συνδεδετικός κρίκος. Και είναι αυτό: ότι τα αναφερόμενα σαν αντικείμενα βίας, αρρώ-

* Μέρος από το έργο του Γ. Ρηγάτου περιλαμβάνει τα:

—Εισαγωγή στην *ψυχοκοινωνική Ογκολογία*, Αθήνα 1985.

—«Η ψυχολογία του καρκινοπαθούς στο έργο του Μάριο Χάκκα» (στον τόμο: *Μάριος Χάκκα, Κριτική θεώρηση του έργου του*), Κέδρος, Αθήνα 1979.

—*Η παρουσία της Ιατρικής στη Νεοελληνική Πεζογραφία*, Ακροκέραμος, Αθήνα 1981.

—*Η Ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών 1835-1985*, Εκδόσεις Ι.Ε.Α., Αθήνα 1985.

—Σε συνεργασία με Ι. Κάππου-Ρηγάτου και Β. Θούα: *Η ιστορία της ελληνικής Ρευματολογίας από τα προϊστορικά χρόνια ως τις μέρες μας*, Αθήνα 1987.

—Σε συνεργασία με Κ. Απάκη και Β. Σάμμο, «Ελληνικός Ιατρικός τύπος 1811-1988», *ΙΑΤΡΟΤΕΚ*, Αθήνα 1988.

στιας και θανάτου παιδιά ανήκουν κατ' αποκλειστικότητα σχεδόν στα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Μήπως είναι τυχαίο αυτό ή μήπως οι συγγραφείς και οι ποιητές οδηγούνται στην επιλογή του δραματικού στοιχείου για να αγγίξουν τις τρυφερές και συγκινησιακές χορδές του αναγνώστη και να πετύχουν έτσι ευκολότερα την προσέγγισή του;

Η πρώτη, κατά τη γνώμη μας, απάντηση βρίσκεται στο ότι οι λογοτέχνες έδωσαν και δίνουν ένα στίγμα της εποχής τους επιλέγοντας για τα έργα τους θεματολογία από γεγονότα που αποτελούσαν μέρος της καθημερινής ρουτίνας και χαρακτηριστικό σημείο του καιρού τους. Τότε κυριαρχούσαν η φτώχεια και τα μύρια κακά που έπονται αυτής. Οι σύγχρονες έρευνες εντοπίζουν το γεγονός ότι βία, αρρώστια και υψηλή θνησιμότητα ήταν και είναι άμεσα και άρρηκτα δεμένες με τη φτώχεια.¹ Άλλωστε πολλοί επιστήμονες ερευνητές μιλούν για «κουλούρα της φτώχειας», με τον αμερικανό ανθρωπολόγο Ο. Lewis έναν από τους πιο ένθερμους εκφραστές της θεωρίας αυτής.² Τα λογοτεχνικά κείμενα προηγήθηκαν των επιστημονικών αυτών θεμελιώσεων. Κατά δεύτερο λόγο, τα ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα είχαν και έχουν κάθε δυνατότητα όχι μόνο να αντιμετωπίζουν θέματα που αφορούσαν τα παραπάνω αλλά και συχνά, επιμελώς να συγκαλύπτουν γεγονότα σχετικά, που θα προκαλούσαν τον κοινωνικό στιγματισμό του στρώματος ή της τάξης που ανήκουν. Και ίσως ίσως η βία στις τάξεις αυτές να έπαιρνε άλλες μορφές, όπως π.χ. απομόνωση ή/και συνακόλουθη αποβολή από τους κόλπους της τάξης (βλ. και ξένη λογοτεχνία, π.χ. έργα του Herman Hesse).

Αντιλήψεις όπως η χρήση βίας «σαν παι-

δευτικού μέσου και η αποδοχή της από τους γονείς και τον κοινωνικό περίγυρο», οι οποίες ήταν απόρροια της τότε κοινωνικής δομής και συνθηκών, έχουν σήμερα ξεπεραστεί ή αμβλυνθεί, μέσω κοινωνικών ή θεσμικών αλλαγών που έχουν συντελεστεί. Ιεραρχικές δομές όπως αυτή της εκπαίδευσης ή της εργασίας που αναδείκνυαν το δάσκαλο ή τον εργοδότη «κάτοχο απολύτου δικαιώματος ζωής, θανάτου και διασυρμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας του παιδιού» έχουν εκλείψει ή έχουν διαφοροποιηθεί, μέσα από τις σταδιακές μεταβολές που έχουν συντελεστεί στις κοινωνικές και εργασιακές σχέσεις. Άλλωστε και η ανάπτυξη του κράτους κοινωνικής πρόνοιας, που συνοδεύει το νέο θεσμικό πλαίσιο, συμβάλλει όσο είναι δυνατό στην αντιμετώπιση καταστάσεων βίας και αρρώστιας που σήμερα έχουν κατοχυρωθεί στη συνείδησή μας σαν απόκλιση στον κανόνα.

Οι στάσεις και αντιλήψεις κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας υπόκεινται σε νόμους ιστορικής εξέλιξης. Το νέο τούτο βιβλίο μας βοηθά να το κατανοήσουμε πλήρως, να αντιληφθούμε τη διάσταση ανάμεσα στο τότε και στο σήμερα. Ο Γ. Ρηγάτος μας έχει δώσει κι άλλα δείγματα της συστηματικής του αναζήτησης της ιατρικής στη λογοτεχνία.* Γνώριζε λοιπόν πολύ καλά ότι περιγράφοντας την «αρρώστια, τον πόνο, την αναπνρία, την κακοποίηση και γενικά την απόλεια υγείας, καθώς και την ιατρική γνώση (ακαδημαϊκή ή λαογραφική)» όπως έχουν περάσει στη λογοτεχνία, απεικονίζει μια ολόκληρη εποχή δίνοτας και τις λεπτότερες κοινωνικές της αποχρώσεις. Κι όπως ο ίδιος αναφέρει, φάνηκε μέσα από την «περιπλάνησή του στη Νεοελληνική Πεζογραφία και Ποίηση πως το

* Γ. Ρηγάτος, «Η ιατρολαογραφική και η ιατροϊστορική διάσταση στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη», *Ιατρική Επέθεωρηση Ενόπλων Δυνάμεων*, 14: 655, 1980.

Γ. Ρηγάτος, «Ευαγγελισμός 1891, μια εξοιατρική μαρτυρία», από κείμενα του Κ. Κρυστάλλη, *Νοσοκομειακά Χρονικά*, 4Ζ: 417, 1980.

Γ. Ρηγάτος: «Το αμάρτημα της μητρός του» του Γ. Βιζσηνού», *Ιατρολογιοτεχνική Στέγη*, τ. 13, τχ. 52, σ. 55 (χειμώνας 1981).

Γ. Ρηγάτος: «Ο γιατρός Εθρινιάσιος Ασπίος», «τεχνικός σύμβουλος» του Δουμά, *Ιστορία Εικοτογραφημένη*, τχ. 168, σ. 60, Ιούνιος 1982.

1. Βλ. α) Harrington M., *The Other America*, Macmillan, 1962· β) Coates K. και Silburn R., *Poverty: The Forgotten Englishmen*, Penguin, 1970 (νέα έκδοση, Spokesman, 1983)· γ) Land H., *Large Families in London*, Schorr A.L., *Poverty and Money*. Rein M., «Social Class and the Health Service» από Butterworth E. και Weir D. (επιμ.), *Social Problems of Modern Britain*, Fontana, 1977· δ) Karl Marx, *Capital*, τ. 1, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1974, σ. 375-376.

2. O. Lewis, *La Vida*, Panther Books, 1968.

παιδί αντιμετώπισε μεγάλη σκληρότητα, ωματικό κολασμό, αρρώστια και θάνατο στα πλαίσια των εθνικών μας περιπετειών... τιμωρήθηκε... βασανίστηκε για να μάθει γράμματα... ή μια βιοποριστική τέχνη. Πλήρωσε τις κακές υγιειονομικές συνθήκες του τόπου... υπήρξε θύμα κατάχρησης... Παράλληλα όμως το παιδί υπήρξε και αντικείμενο εκδηλώσεων αγάπης, στοργής, ενδιαφέροντος» από την οικογένειά του. Διαπιστώνει λοιπόν μια «αντιφατική τοποθέτηση», η οποία πρέπει κατά τη γνώμη του «να επισημαίνεται στην προσπάθεια μιας κοινωνικής αυτοδιόρθωσης και μιας επιθυμητής αλλαγής, σταθερά προς το καλύτερο, των στάσεων και της νοοτροπίας μας απέναντι στη φυσική μας προέκταση, ΤΟ ΠΑΙΔΙ».

Ο συγγραφέας —γιατρός ο ίδιος— επιδιώκει να συμβάλλει με το πρωτότυπο αυτό έργο στην ανάπτυξη της Ιστορίας της παιδικής ηλικίας που ελάχιστα είναι ανεπτυγμένη ως ιδιαίτερος κλάδος της Ιστορίας. Το κατορθώνει και βάζει τα θεμέλια για έναν τομέα με άπειρες ερευνητικές δυνατότητες. Η συνθετική μάλιστα ικανότητά του παρεμβαίνει έτσι ώστε να δίνει τη διαχρονική παράθεση αποσπασμάτων λογοτεχνικών κειμένων με το σχολιασμό που την ακολουθεί σ' ένα κείμενο, σ' έναν λιτό λόγο και πυκνό που κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη από την αρχή ως το τέλος.

ΜΑΡΙΑ ΣΑΜΑΡΤΖΗ

ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΔΥΣΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΑΡΙΘΜΩΝ Ή ΕΝΔΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ;

Π.Γ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ: *Η Παραοικονομία στην Ελλάδα — μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση ΙΟΒΕ, Αθήνα 1987, σσ. 210.*

Είχαμε ήδη την ευκαιρία να παρουσιάσουμε, από τις στήλες της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, κάποια βασικά ερωτήματα και προβληματισμούς για τη θεωρητική και αναλυτική αντιμετώπιση της παραοικονομίας.¹ Από την άποψη αυτή, η αξιοπρόσεκτη και εύλογα πολυσυζητημένη μελέτη του καθηγητή Παυλόπουλου έρχεται να ενισχύσει, διά της εις άτοπον απαγωγής, ορισμένες βασικές μας διαπιστώσεις, επαναφέροντας στο προσκήνιο τα προβλήματα σύλληψης και τα αδιέξοδα ανάλυσης της ελληνικής παραοικονομίας.

Κεντρικό στόχο και βασικό, θα λέγαμε, πρότερο της μελέτης του συγγραφέα συνιστά η απόπειρα μεταφοράς του φαινομένου «ελληνική παραοικονομία» από το διασυρμό των αφορισμών, της ανεκδοτολογίας και των

απροσδιόριστης μεθοδολογίας και προέλευσης εκτιμήσεων «στο χώρο του εργαστηρίου». Οι συνάδελφοι των κοινωνικών επιστημών έχουν βέβαια επίγνωση της δυσκολίας ή ακόμα και του άτοπου ενός τέτοιου εγχειρήματος: η απειθαρχη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πολυμορφία, την ετερογένεια, την πολυσθένεια και το άτυπο. Συνεπώς δύσκολα προσφέρεται για εργαστηριακές αφαιρετικές παρατηρήσεις και ακόμα λιγότερο αιχλωατίζεται στις προκατασκευασμένες παραδοχές των στατιστικών συστημάτων και στα ισοπεδωτικά κελύφη μονοσημάτων οικονομικών παραδειγμάτων.

Ωστόσο ο καθηγητής Παυλόπουλος είναι μετριοπαθής στους στόχους και προσεκτικός στο χειρισμό του αντικειμένου του επιδεικνύοντας, τουλάχιστον μέχρι το κεφάλαιο των συμπερασμάτων και των προτάσεων πολιτικής για την αντιμετώπιση της παραοικονομίας, μια ψυχραμία ασυνήθιστη για την περί παραοικονομίας φιλολογία στην Ελλάδα. Η μελέτη περιορίζεται στον ρεαλιστικό

1. Βλ. Β.Ν. Γεωργακοπούλου, «Άτυπα μορφώματα και Παραοικονομία — Προβλήματα ανάλυσης, παρερμηνείας και ανοικτά ερωτήματα για το ρόλο τους στη σημερινή κρίση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 63, 1986, σ. 3-29.